

B.A. III - Paper-11 - Sociology.

Module-4 - Religion and Social - change

A] Socio-Religious Movement.

सुधारणा चळवळ

इ.स.पूर्व ६ व्या शतकात सुधारणा चळवळ सुरु झाली. त्यातूनच भारतीय समाजात सामाजिक परिवर्तन घडून येऊ लागले. प्रचलित धर्मव्यवस्थेतील मूकपणे अनेक दोष सहन केले जात होते. त्यावर उघडपणे टीका होऊ लागली. हिंदू धर्मातील कर्मकांडाचा अतिरेक, यज्ञसंस्थेचे व पुरोहितांचे वाढते स्तोम, उपनिषदेतील सर्वसामान्यांना न समजणारे तत्त्वज्ञान, ब्राह्मणांना धर्मसत्तेमुळे समाजात प्राप्त झालेले निरंकुश स्थान, धर्माच्या नावाखाली पशुबळीच्या प्रथेमुळे माजलेले हिंसाचाराचे प्रस्थ, नीतिमत्ता आणि सदाचार यांचा होत असलेला लोप इत्यादी दोषांनी कळस गाठला होता. त्या विरोधात भारतीय समाजव्यवस्थेत तीव्र प्रतिक्रिया उमटल्या. या दोषांचे निराकरण व्हावे, समाजात सामाजिक समता आणावी यासाठी महावीर आणि गौतम बुद्ध यांनी लोकांच्या समोर एक शिकवण व आचार-विचारांचा आदर्श घालून दिला. प्रचलित दोषांच्या विरोधात ही सुधारणावादी आणि रचनात्मक क्रिया होती.

प्रचलित धर्मव्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी महावीराने जैन धर्माची सुसंघटित स्थापना व गौतम बुद्धाने बौद्ध धर्माची स्थापना केली. प्रचलित धर्म व समाजव्यवस्थेतील दोषांविरुद्ध त्यांनी रचनात्मक पावले टाकली. सामाजिक संरक्षण, सामाजिक समता, सामाजिक न्याय, अहिंसेच्या तत्त्वज्ञानाची त्यांनी शिकवण दिली. तिचा प्रसार केला. सत्य, अहिंसा, क्षमा, शांती व सदाचाराची शिकवण दिली. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने दर्जा मिळावा यावर भर दिला. या धर्मसुधारणात्मक चळवळीमुळे ज्ञानलालसेची वाढ, लोकभाषेचे वाढते महत्त्व, सत्य-अहिंसा यांना महत्त्व, नैतिकता-सदाचारावर भर यांना चालना मिळाली. धार्मिक शिक्षणाबरोबर अन्य शिक्षणासाठी शिक्षणकेंद्रे विकसित झाली. उदा. बौद्ध विहार, जैन विहार, तक्षशिला, बनारस, पाटलीपुत्र, अवंती, उज्जैन वगैरे.

या धार्मिक सुधारणा चळवळीने खुद हिंदू धर्मात सुधारणा घडत आल्या. हिंदू धर्म उदारमतवादी, लवचीक असल्याने या धर्मातील कितीतरी मूलभूत तत्त्वांचा जैन, बौद्ध धर्मात स्वीकार केला गेला होता. एवढेच नव्हे तर पुढे या धर्माचा हिंदू धर्मात मिलाफ झाल्याचे अनेक वेळा दिसून येते.

परकीयांच्या आक्रमणांचा प्रभाव

मौर्य व मौर्योत्तर काळात इराण, ग्रिस, बॅकट्रीयन ग्रीक म्हणजे इंडो ग्रीक, सिथियन ऊर्फ शक, पार्शियन्स ऊर्फ पहलव, चीनमधील युह-ची ऊर्फ कुशाण वगैरेंनी मूलत: राज्य-विस्तार व अर्थप्राप्ती यासाठी भारतावर आक्रमणे केली. याचाही परिणाम भारतीय समाजव्यवस्थेवर झाला. परक्या देशाशी व्यापार वाढ, जुन्या बंदरांची वाढ, नव्या बंदरांची निर्मिती, युद्धशास्त्रात प्रगती, प्रशासनात नवीन संकल्पनांचा स्वीकार, इतिहास लेखनाच्या कलेची ओळख व वाढ, वाहतुकीच्या नव्या मार्गांची ओळख, पाश्चात्यांशी सांस्कृतिक संबंधाची प्रस्थापना, विविध कलांत वाढ, भारतीय संस्कृती-धर्म-कलांतील समृद्धीची इतर समाजाला ओळख, बौद्ध धर्माचा विस्तार, नवीन उद्योग व्यवसायाची वाढ, जुन्या नगरांचा विकास, नव्या नगरांची स्थापना, नागरीकरणास चालना, प्रभावशाली व्यापारी-धनिक वर्गांची वाढ या महत्त्वाच्या गोष्टी घडून आल्या. यामुळे आर्थिक समृद्धी वाढली.

इराणमधील पारशी लोकांचे मुंबईत आगमन हे कालौघात भारताच्या औद्योगिक व व्यापार वाढीस अत्यंत पोषक ठरले. लोकसंख्येने कमी असलेल्या पण कष्टाळू, प्रामाणिक, उद्योजक, बुद्धिमान पारशी व त्यांचा धर्म भारतीय समाजव्यवस्थेत रुक्ळून गेला. या काळातील परकीयांशी जो व्यापारी संबंध वाढला तो भारतीय समाजात नागर संस्कृतीच्या वाढीचे एक महत्त्वाचे प्रभावी कारण बनला.

ACC NO 11993

दक्षिण भारतातील स्थित्यंतरे : विंध्य पर्वतामुळे उत्तर व दक्षिण भारत अशी स्थूलमानाने भारताची प्रादेशिक विभागणी केली जाते. आर्यांचे आगमन आणि समाजव्यवस्थेची संस्कृतीची जडणघडण प्रामुख्याने उत्तरेतच झाली होती. तरीही आर्येत द्रविड व आर्य यांच्या जीवनपद्धतीचे व संस्कृतीचे संमीलन दक्षिण भारतात घडून आले. चौल, चेरा (केरळ), पांड्य यांच्या राजवटीत उत्तरेतील जातिव्यवस्थेप्रमाणे जंतोतंत नसला तरी विविध सामाजिक वर्गांचा उदय झाला होता. विद्वान, ज्ञानी लोकांना समाजात, प्रशासनात व राज्यकारभारात महत्त्वाचे स्थान होते. शेती या मुख्य व्यवसायामुळे वेललेदार हा प्रभावशाली शेतकऱ्यांचा वर्ग होता. तसेच गरीब शेतकरी भूदासाप्रमाणे अस्तित्वात आला होता. निम्न वर्गातील स्त्रियांना शेतीवर भरपूर कामे करावी लागत, सैन्यातील अधिकारी, शिकारी, मेंढपाळ, कोळी, सोनार, लोहार, सुतार, विणकर यांचेही वर्ग अस्तित्वात आले होते. 'पुलायार' नावाचा हलकी-सलकी कामे करणाऱ्या वर्गांचे स्थान

शूद्रासारखेच होते. काळाच्या ओघात दक्षिण भारतात देखील जातिव्यवस्था दुढमूळ झाली, सामाजिक विषमता दुढमूळ झाली. वैदिक पद्धतीने पौरोहित्य करणाऱ्या ब्राह्मणांचे महत्त्व वाढत गेले. सहाव्या शतकानंतर जैन व बौद्ध धर्माच्या विरोधात शैव व वैष्णव पंथांचा तमिळ राज्यात प्रभाव वाढला. लिंगायत हा पंथी ही विकसित झाला. लोकभाषेतून या पंथाच्या संतांनी भक्तिमार्गाचा प्रसार केला. यामुळे उदारमतवारी हिंदू धर्म अधिक विशाल झाला. तसेच भारतीय संस्कृती अधिक व्यापक झाली. सर्वसामान्यांना प्रभावित करून त्यांच्या सामाजिक व वैयक्तिक जीवनावर प्रभाव पाढणारे धार्मिक साहित्य लिहिले गेले, मंदिरे उभारली गेली, धार्मिक उत्सव मोठ्या प्रमाणात साजरे केले जाऊ लागले. या राजवटीत तमिळ भाषा व साहित्य याचीही वाढ झाली. पांड्य, चेरा, चोल यांच्या काळातील समाजरचना, इतिहास, आर्थिक जीवन, सांस्कृतिक वाढ, कृषिव्यवस्था, विवाहसंस्था, कुटुंबव्यवस्था, धार्मिक जीवन इत्यार्दीबाबतची महत्त्वाची माहिती या साहित्यातून मिळते. आर्याच्या वैदिक ऋचा याप्रमाणे तमिळ भाषेतील संगम साहित्य याचे याबाबतीतील योगदान महत्त्वाचे आहे. दक्षिणेत सातवाहनांच्या काळात राजकीय घडामोडीबरोबर सांस्कृतिक जीवनात विकास झाला. भारतीय समाजात जैन, बौद्ध धर्माचा प्रभाव वाढत असता वैदिक धर्माचे पुनरुज्जीवन या काळात झाले. असे होत असताना इतर धर्मातील चांगल्या बाबीदेखील या वैदिक धर्मात घेतल्या गेल्या. भारतीय समाजाचे सहिष्णुता हे वैशिष्ट्य या काळात स्पष्ट झाले. भारतीय समाज हा बहुभाषिकप्रमाणे बहुधर्मीय बनला. सातवाहनांच्या काळात काटेकोरपणे जातिव्यवस्थेच्या निर्बंधांचे पालन करणारे सामाजिक संघटन अस्तित्वात आले. विविध कला, स्थापत्य कला, नित्रकला, नृत्यकला, नाट्य, साहित्य वगैरेत झालेला विकास तत्कालीन समाजाच्या सांस्कृतिक विकासाच्या आर्थिक समृद्धीचे चिन्हच होय.

गुप्ताच्या राजवटीत मात्र उत्तर व दक्षिण भारतात एकसंघ बलशाली अशी साम्राज्याची निर्मिती झाली. विशाल अशा साम्राज्याचा कारभार समर्थपणे सांभाळू शकेल असे परिवर्तन प्रशासनव्यवस्थेत घडून आले. केंद्रापासून ते ग्रामापर्यंतची प्रशासनव्यवस्था समर्थपणे उभी राहिली. त्यामुळे परकीयांच्या आक्रमणात देखील भारतीय समाजाची संस्कृती, समाजरचना तिच्या स्वत्वासह टिकून राहिली. या काळात चातुर्वर्ण व्यवस्था चांगलीच रुळली. पुढे शूद्रांचे स्थान अतिशय निम्न झाले. सामाजिक विषमता देखील लक्षणीय अशी वाढली. स्त्रियांच्यावर अनेक बंधने येऊन त्यांचा दर्जा अधिकच निम्न झाला. जाती अंतर्गत विवाह काटेकोर झाला. हुंड्याची चाल सुरु झाली. हर्षवर्धनांच्या काळात तर सती जाण्याची पद्धत होती असे दिसून येते. बालविवाहाची प्रथा वाढीस लागली. विधवा पुनर्विवाहास बंदी होती. ब्राह्मणाचे समाजातील वाढते महत्त्व पाहूनच ह्यू-एन-त्संग या चिनी प्रवाशाने भारताचे

‘ब्राह्मण देश’ असे वर्णन केले आहे. शूद्रांच्या अनेक जाती निर्माण झाल्या. त्याचप्रमाणे इतर जातीत देखील वाढते व्यवसाय, प्रादेशिक भिन्नत्व यामुळे अनेक उपजाती निर्माण झाल्या.

बहुभाषिकता : भारतीय समाजाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे बहुभाषिकता. प्रारंभापासून संस्कृत भाषेचे प्राबल्य होतेच पण प्राचीन काळात संस्कृतपासून अनेक बोलीभाषा निर्माण झाल्या. प्राकृत भाषा म्हणून पाली, अर्धमागधी, जैन महाराष्ट्री, जैन शौरसेनी वगैरे अनेक भाषा विकसित झाल्या. प्राचीन कालखंडाच्या अखेरीस सिंधी, बंगाली, मराठी, गुजराथी, पंजाबी, राजस्थानी, असामिया वगैरे भाषा विकसित झाल्या. त्याचप्रमाणे दक्षिणेत तमिळ, मल्याळम, कन्नड, तेलगू इत्यादी आर्येतर भाषा विकसित झाल्या. पण त्यावर देखील संस्कृतचा प्रभाव लक्षणीय असाच आहे.

अशा प्रकारे प्राचीन काळाच्या अखेरीस भारतीय समाज व संस्कृतीचे एक लक्षणीय रसायन तयार झाले. यावरच भारतीय समाज उभा राहिला आहे.

(ब) इस्लामचा कालखंड

इ.स. सहाव्या शतकात इस्लामचा उदय झाल्यावर इस्लाम धर्माचा प्रसार करणाऱ्यांनी भारताकडे देखील आपली नजर वळवली. हे इस्लामी सत्ताधारी एका हातात कुराण व दुसऱ्या हातात तलवार घेऊन धर्मप्रसार करीत. आपल्या राजसत्तेचा विस्तार व धनसंपत्तीची प्राप्ती असे दोन हेतू त्यांच्या आक्रमणापाठीमागे होते. महमद गळनी, महमद घोरी यांनी भारतावर यशस्वी आक्रमणे केली. पुढे तुर्की, अफगाणांच्या (इ.स. १२०६ ते १५२६) व मोगलांच्या (इ.स. १५२६ ते १७६१) राजवटीने भारतावर आपला अंकुश ठेवला. ही आक्रमणे यशस्वी होण्यास भारतातील राजकीय एकसंघतेचा अभाव जसा कारणीभूत ठरला त्याचप्रमाणे चातुर्वर्ण्य पद्धतीच्या अतिरेकाने अकार्यक्षम बनलेला क्षत्रिय वर्ग, जातीय विषमता, परंपरागतता, दूरदृष्टीचा अभाव, धार्मिक झगडे वगैरे समाजव्यवस्थेतील उणिवा ही महत्वाची कारणे ठरली. या पराभवामुळे भारतीय सत्ताधीशांमध्ये पराभूत मनोवृत्ती निर्माण झाली. या मुस्लीम राजवटीमुळे राजकीय स्थित्यंतराबरोबरच भारताच्या सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनात दूरगामी स्वरूपाची स्थित्यंतरे झाली.

(अ) सामाजिक स्तररचनेतील स्थित्यंतरे : मुस्लीम राजवटीत मुस्लिमांचा वरचम्मा वाढला. बडे जमीनदार, उच्च प्रशासकीय अधिकारी, वतनदार, सरंजामदार, सरदार इत्यादींची स्तररचनेत भर पडली. मुस्लीम राजपुत्र अमीर-उमराव इत्यादींच्या जीवन पद्धतीचा आदर्श हिंदू राजे व तत्सम लोक गिरवू लागले. गुलामगिरीची पद्धत सुलतानशाहीत अस्तित्वात आली. व्यापार, व्यवसाय वाढीस लागल्याने नवीन कारागिरांचे वर्ग तयार झाले. कृषिव्यवस्था भरभराटीला येऊन जरी आर्थिक सुबत्ता वाढली तरी शेतकरी, तथाकथित शूद्र यांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीत फरक पडलाच नाही. विषमता, अस्पृश्यता भारतीय समाज : संत्वना व परिवर्तन शि. वि./३

जोपासणारी भारतीय जातिव्यवस्था अधिकच काटेकोर बनली. परधर्मापासून आपले संरक्षण हाही त्या पाठीमागील दृष्टिकोण होता. जातिनिहाय व्यवसाय करणे, जातिअंतर्गत विवाह करणे, जातिपंचायतीचे वर्चस्व सहन करणे या बाबी अत्यंत कठीण झाल्या. परिणामी, भारतीय समाजव्यवस्थेतील निम्न वर्गातील काही लोकांना इस्लाम धर्मातील समतेचे आकर्षण न वाटले तरच नवल. मुस्लिमांच्या प्रशासनव्यवस्थेत व लष्करात जरी हिंदूना उच्च जागा न मिळाल्या तरी नवीन अधिकार पदे मिळाली. यांच्या पाठिंब्यावरच मुस्लीम राजवटी दीर्घकाळ चालू राहिल्या.

(ब) विवाहसंस्थेतील परिवर्तन : मुस्लिमांसाठी विवाह करार असला तरी हिंदूंसाठी हा संस्कारच राहिला. जातिअंतर्गतच विवाह होत होते. पण मुस्लिमांच्या जबरदस्तीपासून घराण्याची अब्रू जपण्यासाठी बालविवाहाच्या प्रथेला अधिकच चालना मिळाली. मुस्लिमांची गोशा म्हणजे बुरखा पद्धत हिंदूनी उचलली. बहुपत्नी विवाह, अंगवस्त्रे ठेवणे वगैरेचे प्रमाण वाढले. हुंड्याची प्रथा या काळात अधिकच वाढली. विधवांच्या पुनर्विवाहास मान्यता नव्हती. स्त्रियांचा दर्जा अधिक खालावला. मुस्लीम स्त्रियांनादेखील कोणतीच मोकळीक नव्हती.

(क) धर्मव्यवस्थेतील परिवर्तन : मुळातच इस्लाम हा एकेश्वरवादी व मूर्तिपूजेस विरोध करणारा होता. त्यामुळे हिंदू धर्मापुढे इस्लामचे आक्रमण हे एक आव्हानच ठरले. तशात इथे आलेल्या मुस्लीम सत्ताधीशांनी मुस्लीम धर्माचा प्रसार करण्यावर भर दिला. यात जबरदस्तीचाच अधिक भाग असे. हिंदू देवदेवतांची, मंदिरांची, स्त्रियांची विटंबना या बाबीनी हिंदू-मुस्लिमांतील संघर्ष रक्तलांछित बनला होता. मुस्लीम जेते सत्ताधीश होते तरी भारत हा समोज बहुसंख्य हिंदूंचा होता. त्या सर्वावर सक्तीने मुस्लीम धर्म लादणे शक्य नव्हते. हिंदू-मुस्लीम दीर्घकाळ एकत्र राहू लागल्याने त्यांच्यातील धार्मिक कडवेपणा निवळला. सामान्य मुस्लीम तर इथल्या समाजजीवनाशी जवळजवळ एकरूप झाला. पुढे मुस्लीम सत्ताधीशांनादेखील उदारमतवादी धोरण स्वीकारावे लागले. अकबराने तर दिन-इ-इलाही या मानवतावादी धर्माची स्थापना केली.

हिंदू-मुस्लिमांतील रक्तलांछित संघर्षाला आवर घालण्यासाठी दोन्ही धर्मातील मानवतावादी विचारखंतांनी संस्कृती समन्वयावर भर दिला. इस्लाम धर्मातील कटूरपणा, धर्माधता, कर्मकांडाचे स्तोम यांना विरोध करणारा व संयम, दया, क्षमा, शांती, समता या मानवतावादी विचारांचा पुरस्कार करणाऱ्या सुफी संप्रदायाची स्थापना झाली. मुस्लीम धर्मातील ख्वाजा मोईनुद्दीन चिस्ती, बाबा फरीदुद्दीन गंजशकर, बाबा गेसूदराज, निजामुद्दीन औलिया, शेख सलामुद्दीन चिस्ती वगैरे सुफी संतांनी इस्लाम धर्मातील कटूरतेची भावना कमी केली. हिंदू-मुस्लीम धर्मायात सहयोगाची, बंधुभावाची, सामंजस्याची भावना निर्माण

करण्यासाठी विपुल साहित्य रचले. आजही भारतात या सुफी संतांचे दरों असलेल्या अजमेर, गुलबर्गा, दिल्ली इत्यादी ठिकाणी उरुस म्हणजे भक्तिमेळे दरवर्षी भरतात. त्यात हिंदू-मुस्लीम मोठ्या प्रमाणात भक्तिभावाने सहभागी होतात.

हिंदू धर्मात कर्मकांडे, पुरोहितांचे प्रस्थ, कर्मठवाद, चातुर्वर्णने पोसली गेलेली विषमता वाढीस ल्लागाली असतानाच इस्लामच्या आक्रमणाने सर्वसामान्य हिंदू संभ्रमावस्थेत पडला होता. त्याला भक्तिमार्गने मोक्षाकडे जाता येते असा संदेश देणाऱ्या भक्तिमार्गाचे पुन्हा जाणीवपूर्वक पुनरुज्जीवन या काळात झाले. धर्म सुधारणाबरोबरच समाजातील विषमता, स्पृश्यास्पृश्यता, अनिष्ट चालीरीती, अंधश्रद्धा यांचे निर्मूलन व्हावे यावर त्यांनी भर दिला. नैतिक मूल्यांचा त्यांनी पुरस्कार केला. जवळजवळ सर्व भारतभर ही धर्म सुधारणाची चळवळ सुरु झाली. उत्तरेत निंबकाचार्य, माध्वाचार्य, वल्लभाचार्य, चैतन्य महाप्रभू, मीराबाई, रामानंद, कबीर, रविदास, नरसी मेहता इत्यादींनी मनःपूर्वक केलेल्या भक्तीने ईश्वराची व मोक्षाची प्राप्ती करता येते; मानवाची सेवा हीच ईश्वरसेवा होय. या विचारांनी सर्वसामान्यांना भरीव दिलासा दिला. दक्षिणेत शैव व वैष्णव पंथियातील संतांनी भक्तिमार्गाला चालना दिली होतीच. महाराष्ट्रात तर विविध जारीच्या संतांनी उदा. ज्ञानेश्वर, एकनाथ (ब्राह्मण), नामदेव (शिंपी), नरहरी (सोनार), कान्होपात्रा (गणिका), सावता (माळी), रोहिदास (चांभार), तुकाराम (मराठा) वगैरेंनी भक्तिमार्गाच्या विचारातूनच वारकरी संप्रदायाचा विकास केला. भगवत्गीतेतील मूळच्या हिंदूच्या धर्माचे, तत्त्वज्ञानाचे, समतेचे सहजसुलभ आकलन व आचरण सर्वसामान्यांना करता येणे यामुळे सोपे झाले. या वारकरी संप्रदायामुळे वेदप्रामाण्य माजले तरी यज्ञसंस्था व कर्मकांडे यांचे स्तोम टाळले. ईश्वर सर्वांचा. भक्तिभावाने त्याला प्राप्त करता येते असे सांगणाऱ्या संतांनी जातिव्यवस्थेचा जाच कमी केला. तथाकथित शूद्र जातीतील न्यूनगंडत्वाची भावना कमी केली. मानवतावादाचा पुरस्कार केला. यामुळे इस्लामी धर्माच्या आक्रमणाचे अराजक व पुढे ब्रिटिशांच्या राजवटीत खिस्ती धर्माच्या प्रभावाला मराठी समाजाने यशस्वी प्रत्युत्तर दिले.

हिंदू-मुस्लिमांतील धार्मिक तंटे व वैमनस्य दूर करून त्यांच्यात एकोपा साधण्याच्या प्रयत्नातूनच मानवतावादी गुरु नानक यांनी शीख धर्माची स्थापना केली. सर्वच माणसे ईश्वराची लेकरे आहेत असा विचार मांडणाऱ्या शीख धर्माने हिंदू-मुस्लीम धर्मातील मानवतावादी विचारांचा समन्वय घातला. भक्तिमार्गाचा प्रसार पंजाबात केला. दोन्ही धर्मातील अनेकांवर त्याचा पगडा पडून त्यांनी या धर्माचे अनुयायित्व स्वीकारले.

एकूण इस्लामच्या आक्रमणामुळे भारतीय समाजव्यवस्थेत सुफी संप्रदाय, भक्ती संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, शीख धर्म वगैरेस चालना मिळाली. हिंदू-मुस्लिमांतील साहचर्य

व सहजीवन वाढले. भारतीय संस्कृती व समाजाच्या धर्म सहिष्णुतेचा हा उत्कृष्ट आविष्कार होय.

(ड) सांस्कृतिक आदान-प्रदान : मुस्लिमांच्या राजवटीत इस्लाम व हिंदूंचा विरोध निवळल्यावर दोन्ही संस्कृतीत सांस्कृतिक आदान-प्रदान सुरु झाले. अरेबिक व पर्शियन या भाषांचा भारतीय समाजात शिरकाव झाला. या भाषेत भारतीय भाषेतील विशेषतः संस्कृतमधील उत्तमोत्तम कृतींची भाषांतरे झाली. याचबरोबर सुफी संतांनी भक्तिरसाची फारशीतून काव्यनिर्मिती केली. हिंदी भाषादेखील याच काळात खूपच विकसित झाली. दिल्ली, मीरत येथे बोलल्या जाणाऱ्या हिंदी भाषेतूनच उर्दू भाषा विकसित झाली. मध्य आशियातील मुस्लिमांबरोबर संपर्क साधण्यासाठी ती उपयुक्त ठरली. हिंदू-मुस्लिमांनी पुढील काळात विपुल साहित्य निर्मिती केली. उर्दू ही भारतीय भाषा बनली.

गायन, वादन, संगीत, स्थापत्य, नृत्य, चित्र इत्यादी विविध कला यात इस्लामी राजवटीचे योगदान महत्त्वाचे आहे. त्यांचा ठसा त्यावर पडलेला आहे. अकबराने तर हिंदू-मुस्लीम अशा दोन्ही कलावंतांना यासाठी पुरस्कार देऊन या विविध कलांच्या विकासाला गती दिली. संगीतात अनेक रागदाऱ्या या काळात विकसित झाल्या. चित्रकार मुस्लीम असले तरी महाभारत, रामायण, कृष्णलीला वगैरे त्यांच्या चित्रांचे विषय असत. भव्य मशिदी, घुमट, मिनार, जाळीचे नक्षीकाम, उद्याने, संगमरवरी दगडांचा वापर, नवीन शहरे हे मुस्लीम राजवटीचे सांस्कृतिक योगदान महत्त्वाचे आहे. या सांस्कृतिक विकासाने भारतीय समाजाचे सांस्कृतिक दालन अधिक वैभवशाली झाले.

सिंधू संस्कृतीपासून भारतातील ज्या समाजाची जडणघडण होत गेली आणि वैदिक कालखंडात या समाजाला धार्मिक, नैतिक बैठकदेखील प्राप्त झाली आणि इस्लामी सत्तांच्या येथे आक्रमणाबरोबर त्यांच्या राजवटी स्थापन झाल्या. देवाण-घेवाणाच्या प्रक्रियेतून भारतीय समाजाने इस्लामी सत्तेच्या राजवटीत त्यांच्या अनेक गोष्टी स्वीकारल्या पण भारतीय समाजाच्या मूलभूत पायाला काही फारसे धक्के बसले नाहीत. ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर देखील त्यात मूलभूत असा काही फरक पडला नाही. परंतु भारतीय समाजात ब्रिटिश राजवटीत व स्वातंत्र्योत्तर काळात जो बदल झाला आहे आणि आजचा भारतीय समाज घडला आहे त्याचाही आढावा घेणे महत्त्वाचे आहे.

(क) ब्रिटिश कालखंड

वास्को-दि-गामाने भारताकडे जाण्याचा सागरी मार्ग शोधून काढल्यावर पोर्टुगीज, फ्रेंच, इंग्रज, डच वगैरे युरोपियनांनी भारताकडे व्यापारवृद्धीसाठी धाव घेतली. इ.स. १६०० मध्ये काही इंग्रजांनी ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची लंडन येथे स्थापना करून ब्रिटिश राजसत्तेकडून मक्तेदारीच्या तत्त्वावर भारताशी व्यापारी संबंध ठेवण्याचा करार केला.

व्यापार करता करता त्यांनी येथे वसाहतीकरण करून आपला प्रभाव वाढवला. इंग्रजांचे युरोपियन शत्रू यावरही त्यांनी मात केली व भारतात व्यापाराबरोबर राजकारण सुरु केले आणि एतदेशीय सत्तांचा, उणिवांचा व स्वतःच्या सामर्थ्याचा वापर करून त्यांनी एक-एक सत्तांना पराभूत करून आपल्या वर्चस्वाखाली आणले. शेवटी इ.स. १८५८ मध्ये मराठ्यांचा पराभव केला. यामुळे आता सर्व हिंदुस्थान हा त्यांच्या कब्जाखाली आला. १५ ऑगस्ट, १९४७ पर्यंत ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानवर राज्य करताना इथल्या समाजाच्या जडणघडणीत त्यांचे चांगले-वाईट पडसाददेखील दिसून आले.

१. समाज एका राजसत्तेच्या नियंत्रणाखाली आला

ब्रिटिशांच्या राजवटीआधी हिंदुस्थानात वेगवेगळ्या राजसत्तांचा वेगवेगळ्या प्रदेशांवर अंमल होता. या छोट्यामोठ्या सत्तांनी आपली राजकीय स्वतंत्रता गमावली व त्यांना ब्रिटिशांच्या धोरणानुसार राहावे लागले. हिंदुस्थानात पारतंत्र आले तरी यामुळे राजकीय अखंडत्व आले.

ब्रिटिश उत्तम प्रशासक देखील होते. त्यांनी हिंदुस्थानला एक कायदेसंहिता लागू केली. प्रशासनाची भरभक्कम चौकट त्यांनी घालून दिली. प्रशासनाच्या सोईसाठी ग्रामपातळीपासून ते प्रांतापर्यंत परस्पर सुसंवाद असलेली प्रशासनव्यवस्था स्थापन केली. इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या भारतीयांना येथे त्यांनी नोकन्या दिल्या. याचा फायदा ज्यांच्या जातिव्यवस्थेनुसार ज्ञानसंग्रह करणे हा व्यवसायच होता त्या ब्राह्मण जातींनी बदलत्या परिस्थितीशी सुसंवाद साधण्यासाठी धर्मशास्त्रे व तत्सम विद्यांचे अर्जन करण्यापेक्षा इंग्रजी शिक्षणाची कास धरली. परिणामी प्रशासन, न्यायव्यवस्था, शिक्षणव्यवस्था आदि ठिकाणी ते नोकन्या करू लागले. हिंदुस्थानभर त्यांची राजवट चालवण्यात जो बाबू लोकांचा वर्ग आकारास आला त्यात बहुसंख्य लोक ब्राह्मण जातीचे होते. पण हेही इथे लक्षात घेतले पाहिजे सामाजिक सुधारणा, राष्ट्रवाद, स्वातंत्र्याची चळवळ यातदेखील या जातीच्या लोकांचे योगदान महत्वाचे ठरले आहे. त्याचप्रमाणे पोस्ट, तारायंत्र, राष्ट्रीय महामार्ग, रेल्वे इत्यादी दळणवळणाचे जाळे भारतभर पसरून भारतीयांना एकवटले.

२. न्यायव्यवस्था, स्वराज्यसंस्था व संसदीय शासनव्यवस्था यांचा भारतीय समाजव्यवस्थेत प्रवेश

भारतीय समाजव्यवस्थेत न्यायव्यवस्था नव्हती असे नाही. पण ग्रामपातळीवर ग्रामपंचायत, जाती-पंचायती यांच्या हाती न्यायदान करण्याची जबाबदारी परंपरागतरित्या चालत आली होती. पण इंग्रजांनी ही न्यायव्यवस्था रद्द केली व तालुका, जिल्हा, प्रांत ते अगदी लंडनमधील सर्वोच्च न्यायालय अशी शृंखलाबद्द व्यवस्था केली. भारतीयांच्या पूर्व परंपरागतरित्या चालत आलेल्या प्रथा, जातिप्रथा, धर्मप्रथा याएवजी नवीन मुद्द्यावर

आधारलेले कायद्याचे प्राबल्य वाढले. कोर्ट, वकील, न्यायाधीश ही हिंदुस्थानातील लोकांना फारशी परिचित नसलेली नावे परिचित झाली. या व्यवस्थेमुळे एकीकडे ब्रिटिशांचा आर्थिक फायदा तर झालाच पण त्याचबरोबर ब्रिटिशांचे सर्वसामान्यांवरही वर्चस्व वाढले. शिवाय भारतीय शेतकऱ्यांची फसवणूकदेखील होऊ लागली. सावकाराच्या हातातील पाश अधिकच लांब व जुलमी होण्यासाठी ही न्यायव्यवस्था अप्रत्यक्षरित्या कारणीभूत ठरली. जप्ती, बेलीफ, लिलाव या शब्दांचा लोक धसकाच घेऊ लागले.

वैदिक काळापासून गावचा स्थानिक कारभार पाहण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायतीकडे असे. यातील सदस्य हे वंशपरंपरेने चालत आलेल्या प्रथेनुसार नेमले जात. पण पुढे ब्रिटिशांचे यावर नियंत्रण आले. लॉर्ड रिपन याला तर स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा जनक मानले जाते. त्याने गाव, तालुका, शहर, प्रांत या स्थानासाठी शिस्तबद्ध व्यवस्थेची साखळी निर्माण केली. स्थानिक प्रश्नाची जाण व ते सोडवण्याचे मार्ग स्थानीय लोकांना असल्याने त्यांनी यात पुढाकार घ्यावा हा या पाठीमागे रिपनचा हेतू होता. त्यात स्थानीय लोक पुढाकार घेऊ लागले. स्थानिक नेतृत्व निर्माण होण्यास मदत झाली. शिवाय यातूनच संसदीय शासनपद्धतीची ओळख भारतीयांना झाली.

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या स्थापनेपासून तिला ठरावीक काळावधीच्या अंतराने इंग्लंडच्या सत्तेशी करार करून परवानगी घ्यावी लागे. या कराराद्वारे हिंदुस्थानातील जनतेला सुधारणा, कल्याणकारी योजना राबवण्याबाबत कंपनी सरकारला बांधीलकी पत्करावी लागे. पण कंपनी सरकारने या धोरणाची अंमलबजावणी प्रामाणिकपणे केली नाही यामुळे १८५७ चा ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध उठाव झाला असा इंग्लंड सरकारने ठपका ठेवून हिंदुस्थानचा कारभार आपल्या हाती घेतला. १८५८ च्या राणीच्या जाहीरनाम्यापासून ते स्वातंत्र्याचा कायदा करून भारतीयांना पूर्णपणे स्वातंत्र्य देऊन ते निघून गेले. पण या काळात वेळोवेळी कायदे उदा. १९०९ चा मोर्ले मिंटो सुधारणा कायदा, इ.स. १९१९ चा माँटफर्ड सुधारणा कायदा, १९३५ चा प्रांतीय स्वायत्तेचा कायदा वौरे लागू करून भारतीयांना संसदीय शासनपद्धतीच्या राज्यकारभारात सामील केले. यातूनच भारतीयांना लोकशाहीची महती तर कळलीच पण भारतीय समाजदेखील लोकशाहीभिमुख झाला. राजेशाही ही बाब इतिहास जमा झाली. स्वातंत्र्योत्तर काळात सर्वच संस्थाने रद्द केली व भारत या खंडप्राय देशाने लोकशाहीचा स्वीकार केला. याचे श्रेय ब्रिटिश राजवटीलाच द्यावे लागते.

३. एक कायद्याचे राज्य

ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानला जशी प्रशासनाची भरभवकम चौकट दिली. त्याचप्रमाणे मँकॉलेच्या पुढाकाराने भारतीयांसाठी एक कायद्याचे राज्य प्रस्थापित झाले. शिवाय हे कायदे केवळ कायदेसंहितेत राहिले नाहीत. सर्वांना (युरोपियनांचा अपवाद वगळता) समान रीतीने

लागू झाले. जात, पैसा, भाषा, धर्म यांचा विचार न करता कायद्यापुढे सर्वांना समान लेखले. परिणामी, भारतीयांतील उच्चनीचतेची भावना कमी झाली. त्यांनी अंतर्मुख होऊन विचार केला व ब्रिटिश आपणा सर्वांना एकच लेखतात या वास्तवाने त्यांच्यात एकीची भावना वाढीस लागली. ब्रिटिशांनी ठगांचा बंदोबस्त केला, चोर-दरोडेखोरांना जबर शिक्षा केल्या आणि त्यामुळे सर्वसामान्यांना एक दिलासा मिळाला. ‘इंग्रजांच्या राज्यात काठीला सोने बांधावे व निर्धोक्पणे हिंडावे’ हे त्यांच्या कायद्याच्या राज्याचे पोलिसी सक्षमतेचे निर्दर्शकच होय. यातूनच भारतीय समाजाला समाजव्यवस्थेच्या सुरक्षिततेसाठी काय हवे याचे मार्गदर्शन झाले.

४. पाश्चिमात्य, भौतिकवादी शिक्षणाचा प्रवेश

जातिव्यवस्थेच्या वर्चस्वाखाली असलेल्या भारत देशात शिक्षण घेणे व देणे ही एकाच म्हणजे ब्राह्मणजातीची मक्तेदारी होती. त्यामुळे समाजाचा बहुसंख्य भाग हा निरक्षर होता. शिवाय जे लोक विद्यार्जन करत ते धर्मशास्त्र, व्याकरण, संस्कृत साहित्य, तत्त्वज्ञान, वेदाध्ययन इत्यादीच असे. या प्रकारच्या शिक्षणाला पौर्वात्य पद्धतीचे शिक्षण म्हटले जाई. पण हे शिक्षण एकूण समाजाच्या प्रगतीला साहाय्यभूत ठरणारे नव्हते.

पण ब्रिटिशांच्या राजवटीत भौतिक शिक्षणाचे दरवाजे खुले झाले. इंग्रजी भाषा व त्यातील विविध ज्ञानशाखांचे सामर्थ्य ज्या सुशिक्षित भारतीयांना जाणवले होते त्यांनी भारतीयांना पाश्चिमात्य, भौतिकवादी शिक्षण मिळावे याचा आग्रह धरला. सुरुवातीस इंग्रजांनीही इथल्या शासन व प्रशासनव्यवस्थेचा गाडा सुरक्षीत चालवण्यासाठी बाबू लोकांचा म्हणजे कारकुनांचा वर्ग तयार करण्यासाठी शिक्षणसंस्थांचे जाळे विणले. या शिक्षणाने नवोन्मेषशाही पिढीचा वर्ग तयार होऊ लागला. इंग्रजी शिक्षणाने अनेक ज्ञान, विज्ञान यांची ओळख भारताला होऊ लागली. लोकांच्यात तार्किक विचारसरणी, बुद्धिवादी विचारसरणी, वैज्ञानिक दृष्टिकोण याचा परिपोष होऊ लागला. पाश्चात्यांच्या इतिहासाची, समाजाची साक्षेपी ओळख भारतीयांना होऊ लागली. राष्ट्रवाद, लोकशाही, बंधुभाव, समता, स्वातंत्र्य या संकल्पनांची ओळख झाली. त्याचप्रमाणे नवसाहित्याचे दर्शन होऊन वाढमय प्रकारात नवनवे प्रघात रूढ झाले. ही एक सांस्कृतिक प्रगतीच होती.

इंग्रजी भाषा व त्यातील विविध ज्ञानशाखा यातील सामर्थ्याची तुलना ‘वाधिणीचे दूध’ व या दुधावर वाढलेले नवतरुण म्हणजे ‘वाघबच्चे फाकडे’ असे कवीदेखील म्हणू लागले. हे सुशिक्षित अंतर्मुखदेखील झाले. आपल्या समाजातील दोष, उणिवा त्यांना जाणवू लागले. आपले दारिद्र्य, कूपमङ्गूक वृत्ती, मागासलेपणा इत्यादीची कारणमीमांसा ते करू लागले. शिवाय इंग्रजांनी शिक्षणाचा पुरस्कार सर्व जाती-धर्मासाठी, स्त्री-पुरुषांसाठी केला त्यामुळे या शिक्षणाचा फायदा इतर जातींच्या उन्नतीसाठी झाला. दलितांना तर हे शिक्षण

अत्यंत उपयुक्त ठरले. इंग्रजी शिक्षणाने धार्मिक, सामाजिक सुधारणांना जसे पाठबळ दिले तसेच पुढे हिंदूस्थानच्या स्वातंत्र्यलढ्याला नेतृत्व दिले. यासाठी जी राष्ट्रवादी प्रेरणा मिळाली ती इंग्रजी शिक्षणानेच मिळाली. याखेरीज नैसर्गिक शास्त्रे, सामाजिक शास्त्रे यांच्या विकासात इथल्या विद्वानांनी देखील आपले योगदान दिले. आता शिक्षण लोकाभिमुख झाले. अर्थात् याचे प्रमाण जरी अत्यल्प असले तरी पुढच्या मन्वंतराची ती नांदीच ठरली.

इंग्रजी शिक्लेल्या लोकांनीच ब्रिटिश शासनाची, धोरणाची काळी बाजू जनतेसमोर आणली. आपले आर्थिक शोषण, दारिद्र्य, गरिबी, वंशवादी धोरणातून होणारी अवहेलना इत्यादीची कारणमी मांसा या सुशिक्षित वर्गातूनच झाली.

एकूण इंग्रजी शिक्षण हे भारतीय समाजाला नवे वळण देऊ शकले. प्रगत समाजाच्या बरोबरीने आपण आज जी प्रगती करत आहोत, पाश्चात्यीकरणातूनच पुढे आधुनिकीकरण घडवून आणत आहोत, त्याचे श्रेय भारतात इंग्रजी शिक्षणाचा पाया घालणाऱ्या ब्रिटिश राजवटीला द्यावे लागते.

५. आर्थिक व्यवस्थेत बदल : औद्योगीकरण, नागरीकरण व वैज्ञानिक विकास

प्राचीन काळापासून भारत हा शेतीप्रधान देश आणि ब्रिटिशांच्या आगमनापर्यंत हीच स्थिती होती. आजही स्वातंत्र्यानंतर इथले बहुसंख्य लोक शेतीसारख्या प्राथमिक व्यवसायात गुंतलेले आहेत. परंतु त्यांचे प्रमाण ब्रिटिशांच्या आगमनावेळच्या प्रमाणापेक्षा खूपच कमी आहे.

ब्रिटिशांनी सुरुवातीस इथे व्यापार केला तो स्वतःच्या देशाच्या फायद्यासाठी. त्याचप्रमाणे इथे कारखानदारी सुरु केली. इथला कच्चा माल स्वस्तात घेऊन आपल्या देशातील पक्का माल विकण्यासाठी हा देश त्यांची हक्काची बाजारपेठ झाली. वसाहतवाद, आर्थिक साम्राज्यवादाची जोपासना ते करू लागले. कारखान्यातून तयार होणारा त्यांचा माल सुबक व स्वस्त असे. त्यामुळे भारतातील परंपरागत व्यवसाय बंद पडू लागले. विशेषत: खेड्यांचा आर्थिक कणा असलेली बलुतेदारी कोलमडली. अनेक कारागीर वेकार झाले. यातूनच अनेकांनी पोटापाण्यासाठी शहरांची वाट धरली. तेथे कारखान्यातून कुशल, अर्धकुशल कामगार म्हणून राबू लागले. शहरे वाढीस लागली. शहराचे आकर्षण खेड्यातील लोकांना भूलवू लागले. शिक्षण, आर्थिक विकास, शहरात चैनीने राहण्याची सोय इत्यादीमुळे खेड्यातील लोक शहराकडे ओढले जाऊ लागले. या नागरीकरणातून भारताच्या आर्थिक व्यवस्थेत बदल झाला. काहीचे राहणीमान बदलले. पण त्याचबरोबर बलुतेदारी मोडकळीला येणे, कालांतराने शहरात आलेल्या ग्रामवासीयांची नाळ तुटणे व त्यांनी शहरी होणे, खेड्यातील जमिनीची, घरांची वाटणी मागणे, संयुक्त कुटुंबव्यवस्थेचे विघटन होणे, परंपरागत कुलाचार, धर्माचार, रीतिरिवाज यांचे वर्चस्व कमी होणे या गोष्टी

घडू लागल्या. एकूण गरिबीत, दारिद्र्यात वाढ होऊ लागली. समष्टीवादाच्या भावनेस तडे जाऊ लागले व व्यक्तिवादाच्या वाढीस सुरुवात झाली. सुरुवातीस अत्यल्प प्रमाणात का असेना पण स्त्रियांनाही घराबाहेर पडून अर्थार्जन करण्याची संधी प्राप्त झाली व त्यांना घराबाहेर पडणे शक्य झाले. स्त्री शिक्षणाचा पाया ब्रिटिश राजवटीत घातला गेला होता. त्याचा फ्रायदा ज्या स्त्रियांनी घेतला त्यातील कार्हीनी स्वतःचा दर्जा वाढवला.

शहराची संख्या व आकार वाढत असता या शहरात अर्थार्जनासाठी ग्रामीण भागातून आलेल्या लोकांना आपल्या जातिप्रथा, धर्मप्रथांचे पालन शहरी समाजव्यवस्थेत अशक्यप्राय होऊन बसले. खानावळी, हॉटेल्स, चाळी, ट्रामगाड्या, मोटार, बसेस या गोष्टी त्यांच्या दैनंदिन जीवनाचा भाग बनल्या. त्यामुळे शिवाशिव, जात-पात, श्रेष्ठ-कनिष्ठ या बाबी गौण बनल्या.

कारखानदारीबरोबर विज्ञान, तंत्रज्ञानाचा विकास झाला. यात नैपुण्य मिळवावे असे भारतीयांना वाढू लागले. राहणीमानाचा दर्जा वाढण्यास मदत झाली. आर्थिक प्रगतीबरोबर पाश्चिमात्यीकरण, आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेस यामुळे चालना मिळाली. अशा प्रकारे भारताच्या नवनिर्मितीस ब्रिटिशांच्या राजवटीत चालना मिळाली.

६. धार्मिक व सामाजिक सुधारणा चळवळी

इंग्रजी शिक्षणातून पाश्चात्य समाजाचे, त्यांच्या प्रगतीचे, विकासाचे, व्यक्तिस्वातंत्र्याचे दर्शन भारतीयांना झाले. तसेच भारतीय समाजव्यवस्थेतील जुनाट चुरस्टलेले टाकाऊ विचार, विशिष्ट जातीचा स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी धर्मसत्तेच्या बळावर अनेक अंधश्रद्धा, अमानुष चालीरीती, दांभिक धर्माभिमान यांचे निराकरण व्हावे असे अनेक सुशिक्षितांना वाढू लागले. मानवता, उदारमतवाद यांचे आकर्षण वाढू लागले. लॉर्ड विल्यम बेंटिंगसारख्या मानवतावार्दीनादेखील असेच वाढू लागले. ख्रिश्चन मिशनन्यांनी आपल्या सेवाभावी, सदाचारी स्वभावाने दीन-दलितांची सेवा करण्याचे व्रत अंगीकारले. परिणामी, हिंदूतील शूद्र गणल्या गेलेल्या जातींनी त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाची प्रतिक्रिया धर्मातर करून व्यक्त केली. शिवाय हिंदू धर्मात जो कर्मकांडाचा, वहुदेवतावादाचा धुमाकूळ घातला गेला होता व इतरांना जे वेठीस धरले जात होते त्याविरुद्ध सुशिक्षितांची, मानवतावार्दीची, उदारमतवार्दीची प्रतिक्रिया याविरुद्ध रचनात्मक लढा देण्यात रूपांतरित झाली. १९ व्या व २० व्या शतकात यामुळे धर्मसुधारणेची व समाजसुधारणेची चळवळ निर्माण झाली.

एकूण भारतीय समाजाचा मूलाधार हा धर्माधिष्ठित असल्याने प्रथम धर्मसुधारणेच्या चळवळीस प्राधान्य देऊन सामाजिक सुधारणांचा यशस्वी आग्रह धरला. तशात इंग्रजांनीही या सुधारणांना कायद्याचा पाठिंबा दिला.

ज्या राजा राममोहन रॉयना रवींद्रनाथ टागोरांनी आधुनिक भारताचा अग्रदूत (Herald of Modern India) म्हटले त्यांनी सतीप्रथेविरुद्ध अनेक धर्ममातीडांचा विरोध सहन करून सरकार दरबारी तड लावून धरली व सतीबंदीचा कायदा पास करून घेतला. त्यांनी ब्राह्मण समाजाची स्थापना केली. एकेश्वरवादाचा आग्रह धरला, मूर्तिपूजा अमान्य ठरवली, इंग्रजी शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार झाला पाहिजे यासाठी प्रयत्नशील राहिले. शिवाय जातिभेद मानला नाही. स्त्री दास्य विमोचनाच्या दृष्टीने स्त्री शिक्षण, प्रौढ विवाह, विधवा पुनर्विवाह, पडदा पद्धतीचा निषेध, बहुपत्नी विवाहास विरोध यासाठी चळवळ उभी केली. त्यांच्या ब्राह्मणे समाजाने अनेक धर्म व समाजसुधारकांची जशी पिढी निर्माण केली तशी राष्ट्रीय विचारांची नेतेमंडळीही भारताला दिली. ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार व त्याविषयी कार्य तर केलेच पण विधवा पुनर्विवाहास पाराशर स्मृतीचा दाखला देऊन विधवा पुनर्विवाह धर्मसंमत ठरवला. बाळशास्त्री जांभेकरांनी सांस्कृतिक, सामाजिक प्रबोधनाद्वारे भारताची सर्वांगीण प्रगती साधता येईल हा विचार कृतीत आणला. अनेक सामाजिक सुधारणांचा आग्रह धरला. वाङ्मयीन व वृत्तपत्र माध्यमांचा यासाठी वापर केला. गोपाळ हरी देशमुखासारख्यांनी वृत्तपत्रातून धर्मसुधारणा, समाजसुधारणा व शेवटी देशाची प्रगती अशा विचारांचा पाठपुरावा केला. दुर्गाराम मंछाराम मेहताजी, दादोबा पांडुरंग तर्खडकर इत्यादींच्या बरोबरच स्वामी दयानंदांचा आर्य समाज, प्रार्थना समाज, थिओसॉफिकल सोसायटी व फुल्यांचा आर्य समाज, स्वामी रामकृष्ण परमहंस व त्यांचे शिष्य स्वामी विवेकानंद, केरळातील नारायण गुरु यांनी मूळ हिंदू धर्मातील वैशिकता, मानवतावाद, उदारमतवाद यांचा पुरस्कार करून जातिभेद, स्त्रियांना कनिष्ठ स्थान, कर्मकांडांचे स्तोम, पुरोहित वर्गाची देव व भक्त यामधील मध्यस्थी, अस्पृश्यता, भोंदुगिरी, बहुदेवतावाद, मूर्तिपूजेचे स्तोम, अनेक अंधश्रद्धा यावर हल्ले चढवले. दलितोद्धार, अस्पृश्यता निर्मूलन, स्त्री शिक्षण, स्त्री दास्य विमोचन, ब्राह्मण ब्राह्मणेतरांची चळवळ व ब्राह्मण वर्गास यशस्वी आव्हान यामुळे भारतीय समाजव्यवस्थेत सर्व जातिधर्माच्या स्त्री-पुरुषांना व्यक्तिविकासाची दारे खुली झाली.

हिंदू धर्मात धर्मसुधारणांचा जसा आग्रह धरला गेला तसाच इस्लाम, शीख, पारशी धर्मातदेखील धर्मसुधारणेच्या दृष्टीने त्या त्या धर्मातील विचारवंतांनी पावले टाकली. मुस्लीम धर्मात अलीगड चळवळीचे प्रवर्तक सर सत्यद अहमद यांनी मुस्लिमांनी कर्मठता सोडून घावी, पाश्चात्य शिक्षण घ्यावे, इंग्रजांचे मन सांभाळावे व आपला उत्कर्ष साधावा यावर भर दिला. संघटितरित्या त्यांनी धार्मिक व सामाजिक सुधारणांवर भर दिला. पुढे यातूनच हिंदू-मुस्लीम यातील सांप्रदायिकता वाढीस लागून परस्परात शत्रुत्वाची भावना निर्माण झाली. ब्रिटिशांनी तर या दुराव्यास खतपाणी घातले. यातूनच पुढे मुस्लीम लीग, हिंदू

महासभा यांनी परस्परांविरुद्ध टोकाची भूमिका घेतली. वारंवार सांप्रदायिक हिंसाचार घडून शेवटी हिंदुस्थानची फाळणी होऊन पाकिस्तान व भारत हे दोन सार्वभौम देश आकारास आले.

शीख धर्मातदेखील दयालदास यांनी मूर्तिपूजेचा नियेथ करून 'निरंकारी' विचाराचा आग्रह घरला. शीख धर्माच्या महंतानी धार्मिक स्थानांचा, संपत्तीचा दुरुपयोग करावयास सुरुवात केली. त्याविरुद्ध अकाली दलाची स्थापना केली जाऊन शीख धर्मात सुधारणांचे वारे वाहू लागले. पारशी धर्मातदेखील नवशिक्षित तरुणांनी झारतृष्णाने सांगितलेल्या मूळ धर्माच्या शिकवणीस उजाळा देण्यासाठी व पुरोहितांनी जे विकृत स्वरूप आणले आहे त्याचे निराकरण करण्यासाठी 'रहनुमई मङ्गदयासन सभा' स्थापन केली. पारशी धर्मायात दादाभाई नौरोजी यांनी सामाजिक जागृती घडवून आणण्यासाठी 'रास्त गोफ्तार' नावाचे नियतकालिक दर आठवड्याने प्रसिद्ध केले.

अशा प्रकारे ब्रिटिशांच्या राजवटीत धार्मिक सुधारणा व सामाजिक सुधारणांनी भारतीय समाजात आधुनिकतेचे स्वरूप धारण करण्यासाठी प्रसंगी कायद्याच्या आधारे बलवान केले. स्त्रीच्या दास्य विमोचनासाठी सतीबंदी, विधवा पुनर्विवाह, स्त्रियांना मालमत्तेचा हक्क, आंतरजातीय विवाह, अर्थर्जिनाची संधी स्त्रियांना मिळाली. एकूण यामुळे भारतास नवोन्मेषशाली स्वरूप प्राप्त तर झालेच पण त्याचबरोबर स्वातंत्र्योत्तर काळात यामुळे भारतास प्रगती साधण्यासाठी सक्षम बनवले.

(ड) स्वातंत्र्योत्तर कालखंड

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय समाजाची जडणघडण एका निश्चित दिशेने व्हावी, त्यातून निश्चित उद्दिष्टांची पूर्तता व्हावी यासाठी पुढील बाबींचा विचार करणे आवश्यक ठरते.

१. भारताची घटना

भारतीयांना स्वातंत्र्य मिळाल्यावर सार्वभौम सत्ता जनतेची आहे व जनतेचे सर्वतोपरी कल्याण हे प्रधान उद्दिष्ट मानले आहे. यासाठी अत्यंत तपशीलवारपणे प्रदीर्घ स्वरूपाची लिखित घटना घटनाकारांनी भारतीय जनतेला दिली आहे. या खंडप्राय देशाची धार्मिक, भाषिक, जातीय, प्रांतीय, भौगोलिक विविधता लक्षात घेऊन सर्वांच्या कल्याणाचा साकल्याने विचार करणारी ही घटना प्रजासत्ताक लोकशाही स्वरूपाची आहे. वैदिक काळात हिंदू धर्म विकसित झाला व आज तो बहुसंख्याकांचा धर्म आहे. पण काळाच्या ओघात बौद्ध, जैन, मुस्लीम, ख्रिश्चन धर्मदेखील भारतात स्थिरावले. भारतीय समाजाचे हे बहुधर्मीय स्वरूप लक्षात घेता त्यांच्यात सामंजस्याचे, सहकार्याचे संबंध राहावेत व ते

जीस लागावेत. पूर्वी घडलेला सांप्रदायिक दुरावा व त्यातून निर्माण झालेला हिंसाचार व त्याचे भयानक परिणाम टाळावे यासाठी धर्मनिरपेक्षतेचे धोरण, भारतीय राज्यघटनेने स्वीकारले आहे. धर्माच्या आधारे कोणासही राजकीय, आर्थिक, सामाजिक वगैरे सवलती दिल्या जात नाहीत. पण प्रत्येकास त्याच्या धर्माप्रमाणे, पण इतरांच्या अधिकारावर आक्रमण न करता, वागण्याचे अधिकार मान्य केले आहेत.

भारताने सर्वांचे सर्वांगीण कल्याण साधण्यासाठी लोकशाही स्वीकारली आहे आणि लोकशाही प्रतीत होण्यासाठी व्यक्तिस्वातंत्र्य मान्य करून अनेक मूलभूत अधिकार दिले आहेत. एवढेच नव्हे तर मूलभूत अधिकारावर जर कोणी आक्रमण केले तर त्याविरुद्ध त्या व्यक्तीस दाद मागता येते.

भारतासारख्या खंडप्राय देशातील समाजव्यवस्थेत स्त्री-पुरुष समानता, जातिभेदाचे उच्चाटन, अस्पृश्यतेचे निराकरण, सर्वांसाठी आरोग्य, सर्वांना शिक्षण, दारिद्र्यनिर्मूलन इत्यादी मानवतावादी धोरणांची उद्दिष्टे समाजव्यवस्थेपुढे ठेवून याबाबत राज्य सरकारांनी गांभीर्याने सर्व प्रकारे उपाययोजना करावी यावरही घटनाकारांनी भर दिला आहे.

२. समस्यांचे निवारण व लोकशाहीचा आविष्कार

या घटनेच्या अनुषंगाने भारतीय समाजाची जडणघडण होत असता त्याला कायद्याची जोड देऊन भारतीय समाजाला भेडसावणाऱ्या अनेक समस्यांचे निवारण करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. सर्वांना समान कायदा लागू करून जातिभेद, लिंगभेद, धर्मभेद आदी माणसांना दूर ठेवणाऱ्या कृत्रिम भिंती नाकारल्या आहेत. अस्पृश्यता निवारणासाठी काटेकोर व कठोर कायदे केले आहेत. एवढेच नव्हे तर सामाजिक न्यायाच्या तत्वाचा आविष्कार करून मागासलेल्या म्हणजेच अनुसूचित जाती व जमार्तीच्या कल्याणासाठी शासकीय व अशासकीय क्षेत्रात नोकच्या राखीव ठेवल्या आहेत. दीर्घकाळ ज्यांना समाजव्यवस्थेत पददलितांची वागणूक दिली त्यांना स्वातंत्र्योत्तर काळात आपला दर्जा उंचावता यावा, शिक्षण घेता यावे यासाठी अनेक सोई-सवलती दिल्या आहेत. राजकीय क्षेत्रातदेखील संसदीय शासन प्रक्रियेत आपला आवाज उठवता येत आहे.

स्त्रियांना तर वैदिक काळ सोडता अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्री दास्य विमोचनाला राजा राममोहन रॅय सारख्यांच्या पुढाकाराने व लॉर्ड विल्यम बॅटिंगच्या पाठिंब्याने सुरुवात करता आली होती. यातूनच विधवा-पुनर्विवाहाचा प्रश्न निर्माण झाला. याशिवाय स्त्री बालहत्या बंदी, आंतरजातीय विवाहास परवानगी, हुंडा प्रथा निर्मूलन, हुंडाबळीविरुद्ध कठोर योजना, स्त्री-शिक्षण, स्त्रियांना अर्थार्जिनाची सोय, घटस्फोट, स्त्रियांवरील अन्यायाचे निर्मूलन यासाठी कठोर कायदे, स्त्रियांसाठी आरक्षण याबाबत अनेक कायदे स्वातंत्र्योत्तर काळात केले गेलेत. आंज स्त्रियांच्या सर्व समस्यांचे

निराकरण झाले नसले तरी तुलनात्मकरित्या यापूर्वीच्या स्त्रियांच्या मानाने त्यांना चांगला दर्जा प्राप्त झाला आहे. यात समाजसुधारणावादी संघटनांचे प्रयत्न व कायद्याचे पाठबळ यांची भूमिका लोकशाहीला पूरक ठरणारीच आहे.

३. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात मोठा तटस्थतावादी समाज

भारताने जेव्हा स्वातंत्र्य मिळवले तेव्हा रशिया ज्यांचे नेतृत्व करत होता तो साम्यवादी देशाचा गट व अमेरिकेचे नेतृत्व मानणाऱ्या भांडवलशाही देशाचा गट अशा कोणत्याच गटात न जाता प्रभावी तटस्थतावादी राहणेच पसंत केले. हे जरी राजकीय धोरण असले; तरी दीर्घकाळापासून भारताची संस्कृती ज्या अहिंसा, शांततामय साहचर्य, जगा आणि जगूद्या, सर्वांचे कल्याण, हे विश्वची माझे घर अशा उच्च नैतिक, मानवतावादी, उदारमतवादी मूल्यांची जोपासना करत आली व ज्यांचा समाजाच्या जडणघडणीवर खोलवर ठसा उमटला आहे; त्याचेच द्योतक आहे. पुढे आशियाई देशांचा तटस्थतावादी गट निर्माण करण्यात भारताचा वाटा महत्वाचा आहे. ज्या समाजाला गोच्यांनी काळ्यांचा, मागासलेल्या, जंगली लोकांचा म्हणून हिणवले त्यांनी अंतर्मुख होऊन या समाजाच्या या मूलभूत स्वभावाचे अध्ययन करणे महत्वाचे आहे. शांततेचा मनःपूर्वक पुरस्कार हा या समाजाचा स्थायी गुण आहे व आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताने याची सातत्याने पाठराखण केली आहे.

४. कल्याणकारी राज्य व नियोजनबद्ध परिवर्तन

भारतासारख्या खंडप्राय देशात शेजारच्या पाकिस्तानशी तुलना करता लोकशाही यशस्वीपणे राबवली गेली आहे. या लोकशाहीच्या अंमलबजावणीत अंमलबजावणी करणाऱ्याकडून काही चुका होत असतील, काही उणिवा असतील तरीही या समाजावर त्याच्या संस्कृतीने जो उदारमतवादी, मानवतावादी, लोकशाही समाजवादी ठसा उमटवला आहे त्यामुळे येथे लष्करशाही, हुकूमशाहीचा विचार कोणाच्याही स्वप्नात येत नाही. उलट या लोकशाहीत ज्या चुका आहेत त्यांचे निराकरण केले पाहिजे, अशी या समाजाची धारणा आहे.

कल्याणकारी राज्यासाठी लोकशाही जितकी आवश्यक तितकेच नियोजनबद्ध परिवर्तन घडवून आणले पाहिजे, यावर या समाजाचा विश्वास आहे. त्यासाठी नियोजन मंडळाने अनेक योजना कार्यान्वित केल्या. ग्रामीण, आदिवासी यांच्या उन्नतीवर भर देण्यात आला. त्यासाठी सर्व भारतीयांना एकाच राष्ट्रभावनेच्या प्रवाहात जाणीवपूर्वक सामील करवून घेण्यात आले. अल्पसंख्याकांचे प्रश्न, स्त्रियांचे प्रश्न, अस्पृश्यता निवारण, जुनाट मानवताविरोधी प्रथा-परंपरा याविरोधी कायदे केले.

तसेच प्रगत तंत्रज्ञान व वैज्ञानिक दृष्टिकोणाचा परिपोष करून आर्थिक, आरोग्यविषयक, सामाजिक समस्या सोडवण्यावर भर देण्यात आला आहे.